

Գ. Ա. Յ. Ի. Ա. Ն. Է.

Հին սօսիներուն շուքին տակ բեկբեկ
Աղօթքի մէջ քեզ տեսայ ծնրադիր.
Ձեռքիդ մէջ սեղմած հընամաշ Նարեկ,
Երկինքներէն լոյս ողբով կ'ըզձայիր:

Գմբէթիդ ներքեւ կոյս մը կար խոնարհ,
Գլխուն սրբութիւնն ոսկեթել լաշակ,
Բուրվառի նման սիրտը կը մըխար.
Սուրբ Գայիանէն էր, կ'աղօթէր մենակ:

Ուղեցի հնչել վաղեմի կոչնակն
Երկնի հրեշտակներն ամբողջ կանչելու.
Իր մօտ ծնրադիր, ինքը տապանակ,
Շընորհքի առուն դէպ' ինձ դարձնելու:

Եւ եկեղեցին կարծես վերացաւ,
Երկինքը լեցուց դաշտերն ամայի.
Հողիէս խորունկ հառաչ մը թըռաւ,
Ձերդ ըստիւններէ ճերմակ աղանի:

Յանկարծ ինձ ըսաւ սրբուհին մեղմիկ.
— Քեզ կը սպասէի, կարօտ ուխտաւոր,
«Անճիմֆ»ներէն ինձ տողեր դեղեցիկ
Անդամ մ'ալ կրկնէ, սրտիս վերաւոր:

Եւ որմերը խումբ, եւ սիւները փող,
Կազմեցին համերգ հին օրերու պէս.
Հայութիւնն ամբողջ խոնարհ աղօթող,
Վառեց իր սիրոյ ջահերը կարծես:

Տեսիլ թէ երազ, չեմ դիտեր երբեք,
Հողիս թեւ առաւ դմբէթէ զմբէթ.
Շողի փոխուեցան վանկերը մէկ մէկ,
Աչքերուս դրբի հրեշտակներուն հետ:

Երբ արփին ըսաւ. — Ա'լ ուշ է, երթանք —
Աչքէս չող առի, դրբի խորանին.
Թող կանթեղ ըլլայ ու մէջն աղբրսանք,
Հայաստանի կոյս սուրբ Գայիանէն:

Էջմիածին, 22 Սեպտ. 1960

• Գ. Ր. Ա. Թ. Օ. Ս. Ա. Կ. Ա. Ն. •

ՀԱՅ ԳՐԻ ԵՒ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԹԻՒՆ: Գրեց՝ Ա. Գ. Արրահամեան: —
Լաքակազմ, ուքաձալ, էջ 416, գու-
նաւոր եւ անգոյն նկարներ: Երեւան,
1959: Գիւն 11 ռուբլի 15 կոպէկ:

Հայկական հնագրութեան մասին առա-
ջին եւ ամէնէն արժէքաւոր գործերէն
վերջ, որ մեզի տուած էր բազմալատակ
ողբ. Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան՝ Վիեն-
նական Միութեանը, մինչեւ այսօր չու-
նէինք այս խիստ կարեւոր նիւթին մասին
լուրջ եւ համապարփակ աշխատութիւն
մը, որ ճոխացած ըլլար բոլոր այն պա-
կաներով որոնք կը գտնուէին Հ. Տաշեա-
նի գործին մէջ, եւ նիւթը մեր օրերուն
բերուած ըլլար Հ. Տաշեանի գործին հրա-
տարակութենէն ի վեր նորադիւտ եւ վե-
րամշակուած տուեալներով: Ահա այս կա-
րեւոր բացը կը գոցէ Աշոտ Արրահամեան
իր այս նոր ու մեծապէս զնահատելի եւ
աշխատուած գործով: Ան ձեռնհասօրէն
ձեռք կ'առնէ ուսումնասիրութիւնը հայ
գրի եւ գրչութեան պատմութեան, եւ
բազմաթիւ մասնաբաժանումներով՝ նոյն-
իսկ ոչ մասնագէտ ընթերցողին մատչելի
կ'ընէ նիւթը:

Մեծապէս զնահատելի եւ աշխատուած
կը գտնեմ իր գործը, որ ինք «Նուիրում
եմ, կ'ըսէ, հայ գրի եւ գրչութեան բազ-
մալատակ ստեղծողը՝ Մեսրոպ Մաշտո-
ցի ծննդեան 1600-ամեակին»: Ինքս պի-
տի ըսէի «Մեսրոպեան հայ գրի եւ գրչու-
թեան բազմալատակ ստեղծողին», քանի
որ կարելի չէ որ նախամեսրոպեան գիր
եւ գրչութիւն ունեցած չըլլար մշակու-
թասէր եւ բարձրորակ քաղաքակրթեալ
հին հայութիւնը:

Ներածութեան մէջ, որ սկիզբի 16 էջերը
կը գրաւէ, հեղինակը համառօտ կերպով
կը թուէ գոյութիւն ունեցող հայ ձեռա-
գիրներու քանակը, վայրը եւ այլն, ինչ-
պէս նաեւ իր գործէն առաջ հրատարակ-
ուած հայ գրի, գրչութեան, հնագրու-
թեան եւ այլնի մասին քիչ շատ աչքի
զարնող կարեւոր գործերը, կը յիշէ հին
հեղինակութիւններ ալ մեր ձեռագրական
հարստութենէն քաղհան ընելով:

Ներածութենէն անմիջապէս վերջ կը
տրուի գունատիպ հայ գրչագիրի մը կա-
շապատ կազմը, հիւսկէնկար տաղումնե-

րով, որ սակայն ընտրեալօրն նմոյշ մը
չէ ըստ իս մեծապէս զարգացած հայ հին
կազմարարութեան սքանչելի արուեստին
ու արհեստին:

Առաջին գլուխով Արրահամեան մեզի կու
տայ «Հայաստանում այլ նշանագրերով եւ
լեզուներով գրուած գրութիւնները»: Հոս
կը խօսի «էծապատկեր» (այծաձեւ երկ-
եղջիւր պատկերագրութիւն), ինչպէս նաեւ
անհիմն կերպով «մեհենական» կոչուած
գրաձեւերու մասին: Այս վերջինները իբր
թէ գործածուած ըլլան հայկական մեհ-
եաններու մէջ. տեսութիւն մը որ բոլոր-
ովին մտացածին է, ինչպէս որ Արրա-
համեան ինքն իսկ կասկածելի ըլլալը
կ'ընդունի: Արրահամեան՝ ասոնց կարգին
պէտք էր յիշեր նաեւ «սեռագրութիւն»,
որոնց գոյութիւնը հազիւ նշմարելի է Ա-
րազածի ժայռերէններուն ոմանց վրայ եւ
որոնք անուրանալի կերպով բազմադա-
րեան հնութեամբ գրութեան ձեւեր են:
Գալով հիթիթերէն պատկերագրութեան,
Արրահամեան զանոնք Հայաստանի մէջ
գործածուած հին նշանագրերու շարքին
կը դասէ, սակայն մեզի չի տար Հայաս-
տան գտնուած օրինակ մը, եւ ինձի ան-
ծանօթ կը մնայ պատմական Հայաստանի
սահմաններուն մէջ անոնցմէ գտնուած
ըլլալուն օրեւէ նմոյշ: Հետզհետէ կու
տայ Ուրարտական, Արամեական, Յու-
նական, Լատինական գրաձեւերով յիշա-
տակարաններու գոյութեան մասին ապա-
ցոյցներ Հայաստանի մէջ:

Աւելի կարեւոր եւ շահեկան է յաջորդ
գլուխը, «Հնագոյն տուեալներ նախա-
մեսրոպեան հայ գրի եւ գրականութեան
մասին»: Այս նիւթը, որ մեզմէ շատերը
լուրջ կերպով զբաղեցուցած է ու կը զբա-
ղեցնէ, դեռ կարելի չէ եղած վերջնական
եզրակացութեան մը հասցնել: Ըստ իս
խոշորագոյն պակաս մը կայ, եւ այդ ալ
այն է, որ Հայաստանի մէջ պեղումները
հասած չեն այն չափերուն՝ քանակի եւ
որակի՝ որով մենք կարենայինք վերջնա-
կան կերպով բան մը ըսել: Արրահամեանի
հետ համաձայն եմ նախամեսրոպեան հայ
գրի եւ գրականութեան գոյութեան մա-
սին. հեղինակը համաձայն չէ որ «բա-
նաւոր գրականութիւն» գոյութիւն ունե-
ցած ըլլայ. եւ կ'ըսէ. «Այս տեսակէտի
հետ չի կարելի համաձայնել, որովհետեւ
այն, ինչ գրի չէ առնուած, դեռեւս գրա-
կանութիւն չէ, այլ բանահիւստութիւն»
(էջ 35): Եթէ բանահիւստութիւնը, որուն
կ'ակնարկէ յարգելի հեղինակը, օրինակ,

Նորենացիի մեղի տուած Գողթան բանա-
հիւսուծիւններն են, այն առեւ իրեն հետ
համաձայն եմ այն պարզ պատճառով, որ
անոնց ընտիր եւ գեղեցիկ ոճն ու լեզուի
կազմութիւնը՝ զանոնք անտարակոյս զը-
րականութեան կարգին կը դասեն, քան
թէ բանահիւսուծեան: Այդ հատուկոտոր-
ները իրենց բուն զրաճեւերով մեղի հա-
սած չըլլալին երբեք չի նշանակեր որ
անոնք զրուած չէին: Նորենացիի որքան
ալ որ հայրենասէր էր, պիտի զգուշանար
իր քրիստոնեայ՝ հին հայ հեթանոսական
զրականութեան նոյնիսկ ոչինչ մաս մը
իր զրականութիւն ներկայացնել, այլ
պիտի դոհանար զանոնք միշտ ժողովուր-
դին բերանը պտտող բանահիւսուծեան
մնացորդները նկատել, որպէսզի իրենց
այդ քիչ շատ մարտիկ վիճակով պահ-
ուէին իր երկասիրութեան մէջ, եւ իբր
հեթանոսական փճացուելիք նիւթեր չար-
բազրուէին իր գործին մէջէն: Կը կարծէ
իր ըսածը փաստած ըլլալ յառաջ բերելով
«բողբոյս, լազերը, գնչուներ եւ միւսներ»
(էջ 35): Ասիկա բոլորովին անընդունելի
փաստարկութիւն մըն է: Ո՛չ քիւրտերու
եւ ոչ ալ միւս յիշուածներու բանահիւսու-
ծիւնը կամ բանաւոր զրականութիւնը կա-
րելի պիտի ըլլայ համեմատել Գողթան
կոչուած երգերուն կատարեալ լեզուական
եւ զրականութիւն ունին:

Արրահամեան այս գլուխին մէջ յաջող
կերպով մատենագրական, թէեւ համեստ
տուեաներով, կարելիութեան սահման-
ներուն մէջ կը պաշտպանէ իր տեսակէտը:
Գուցէ ինծի վերագրուի նախընտրութիւն
Արրահամեանի տեսակէտներուն մասին,
սակայն կարելի է աւելի իսկ ընդարձակել
իր տեսութիւնները: Այսուհանգեք ցա-
ւալի է որ նիւթական շօշափելի վերջնա-
կան տուեաններ չեն հասած, կամ դեռ
չենք գտած, ապացուցանելու համար որ
արդարեւ կար նախամեսրոպեան զիր ու
զրականութիւն:

Այս մասին աւարտելէ առաջ անկարելի
է որ զիր ու զրականութիւն ունեցող նա-
խահայերու ժառանգ հայերը չունենային
զիր ու զրականութիւն, նոյնիսկ իրենց
իր հայ ազգ կազմութեան սկզբնաշրջա-
նին, ո՛ւր մնաց դարերով սպասել մինչեւ
Մեսրոպեան զրերու գիւտը: Մակայն,
ինչպէս ըսի, կարիք կայ վերջնական եւ
անտարակոյս լուեաներու, զորս
կարելի պիտի ըլլայ միայն յայտնաբերել
թէ՛ ներկայ եւ թէ՛ այժմ թրքական սահ-
մաններուն մէջ գտնուող պատմական Հա-
յաստանի պեղումներով:

Երրորդ գլուխով Արրահամեան կու տայ
«Հայկական գրի ստեղծումը»: Ան այս
հատուածին մէջ նկատի կ'առնէ Մեսրոպ
Մաշտոցի «կարճագատ» ըլլալը եւ կը վըճ-
ռէ. «Մաշտոցը եղել է աշխատաւոր գիւ-
ղացու որդի» (էջ 49): Այսպէսով կը մեր-
ժէ բոլոր այն կարծիքները եւ տեսութիւն-
ները, որոնց համաձայն Մաշտոց կը նը-
կատուէր «կարճագատ» մը եւ իր հօր
Վարդան անուան, ինչպէս նաեւ Մաշտո-
ցի Տարօնի Հացեկաց գիւղը ծնած ըլլա-
լուն համար նոյնիսկ Մամիկոնեան սե-
րունդէ կը նկատուէր ան: Առանց միւրեւ-
ուելու «կարճագատ» եւ «Մամիկոնեան»
խնդրոյն մէջ, քանի որ այդ մասին վերջ-
նական լուրջ տուեաններ կը պակսին, նը-
կատի առնելով լոկ Մաշտոցի կեանքը,
համոզուած եմ որ Մաշտոց անտարակոյս
սովորական գիւղացիի որդի չէր կրնար
ըլլալ: Մաշտոց իր մանկութեան ստացած
էր լաւ կրթութիւն, եւ Կորիւնի համա-
ձայն՝ «ի մանկութեան տիսն վարժեալ
հելլենական դպրութեամբ»: Կորիւնի այս
վկայութիւնը, որուն ճշտութեան մասին
ոչ մէկ կասկած կարելի է ունենալ, ինք-
նին ապացոյց է որ Մաշտոց նիւթական
միջոցներու տէր՝ վերնախաւ դասակար-
գի մը կը պատկանէր: Սովորական գիւ-
ղացիներու զաւակներ չէին կրնար նման
բարձր կրթութեան արժանանալ: Կորիւն
որ այնքան ոգեւորութեամբ կը գրէ իր
մեծ ուսուցչին համար, զարմանալիօրէն
լուեթեամբ կ'անցնի Մաշտոցի ծննդեան
վայրին, ծնողներուն, թուականին եւ այլ
կենսական մանրամասնութեանց վրայէն,
եւ լոկ անոր մասին երկու տողի մէջ կ'ը-
սէ, թէ ան էր «ի Տարօնական դաւառէն»,
ի Հացեկաց գեղէն, որդի առն երանելոյն
Վարդան կոչեցելոյ»: Ասիկա, ըստ իս,
զարմանալի կերպով ժուժկալ ըլլալ է
Մեծանուն Մաշտոցի մասին իր ընտրելա-
գոյն աշակերտներէն մէկէն գրուած կեն-
սագրութեան մէջ: Ես կը խորհիմ թէ
պատճառ մը կար որպէսզի Կորիւն այս-
քան ժուժկալ ըլլար իր տեսութեանց մէջ:
Մաշտոց «վարժեալ հելլենական դպրու-
թեամբ» նոյնիսկ արքունեաց մէջ կ'ըն-
դունուի «գիւնադպրի» բարձր պաշտո-
նով, ինչ որ նոյնպէս հաւանական չէ որ
գիւղացիի մը զաւակն արուէր այդ առեւ:
Մակայն կարծես այս ալ չբաւելով մեզ
մեր տեսութեան մէջ հաստատելու հա-
մար, կը յիշուի որ իր գիւնադպրի պաշ-
տոնէն ան կ'անցնի արքունի գինուորական
ծառայութեան, բան մը որ այն առեւ

բացարձակապէս ազնուական ծագումով
դասակարգին միայն կարելի էր:

Ուրեմն ազատ մը, ազնուական մըն էր
Մաշտոց եւ ոչ թէ գիւղացի ճորտ մը: Ան
այնքան ազատ էր որ կրնար հելլենական
գալութեան մէջ վարժել, գիւնադպրի
ըլլալու փափուկ եւ կարեւոր պաշտօնին
հասնիլ Հայ արքունիքին մէջ, յետոյ իր
միտքը փոխել եւ գինուորական ասպարէ-
զը ընդգրկել, եւ անկէ ալ հոգեւորական:
Հիմնապէս այսքան իսկ գիտնալէ վերջ
Մաշտոցի մասին, Կորիւնի համեստ վը-
կայութիւնը կրկին արժէք կը ստանայ,
անոր ծննդեան մասին պահած ժուժկա-
լութեան համար: Հաւանաբար ստուեր մը
կայ Մաշտոցի ընտանեկան անցեալին
մէջ, որուն վատճառաւ Կորիւն կամ ու-
րիշներ զրեթէ լուեթեամբ կ'անցնին ա-
նոր վրայէն:

Գալով Դանիէլեան տառերու մասին.
ըստ իս կարեւոր կէտ մը կայ որ ցարդ
վրիպեր է ուշադրութենէ: Որոշ է որ ա-
նոնք գոյութիւն ունեցած են Մաշտոցի
ձեռնարկէն առաջ: Ուրեմն փորձ եղած է
Մաշտոցէ առաջ հայութիւնը օժտելու
քրիստոնէական գրերով, որոնք բնական է
պիտի բռնէին հեթանոսական հայերէն
գրաձեւերուն տեղ: Ինչպէս որ հայ հե-
թանոսական ճարտարապետութիւնը կը
վերափոխուէր քրիստոնէականի, նոյնպէս
նաեւ հայ հեթանոսական գիրը պէտք էր
փոխուէր: Կ'երեւի թէ Ասորիները փոր-
ձեցին ատիկա, առով թէ՛ ինքզինքնին
հայութեան մէջ ամրացնելու եւ թէ հա-
յերը աւելի մօտեցնելու ասորիներուն
քրիստոնէութեան: Ասիկա կրնար կա-
րելուած ըլլալ Լուսաւորչի Հայոց մէջ
երեւումէն վերջ, երբ հաւանաբար հելլէն
- ասորի քրիստոնէութեան պայքար մը
գոյութիւն ունեցած ըլլալու էր Հայոց
մէջ: Ե՛րբ ստեղծուեցան կամ ձեւաւոր-
ուեցան Դանիէլի գրերը: Դժբախտաբար
միայն մօտաւորապէս կարելի է կռահել,
այսինքն Մաշտոցէ պատրաստուած գրե-
րու գիւտէն (406) երեք կամ չորս տաս-
նեակ տարի առաջ: Կրնայ ըլլալ որ հե-
լենական ազգեցութեամբ հայ քրիստոնէ-
ութիւնը մերժեց այդ գրերը, եւ կամ թէ
ուրիշներ մերժեց այդ գրերը, եւ կամ թէ
անոնք անբաւարար նկատուեցան այն ա-
ռեւ իսկ: Մաշտոցի երեւումով այդ մէկ
կողմ թողքուած գրերը զարձեալ հրապա-
րակ եղան: Մաշտոց զանոնք քննեց անտա-
րակոյս եւ անոնց վրայ ու նաեւ ամբողջ
շարքին վրայ բոլոր սրբագրութիւն եւ յա-
ւելում: Վերստին ձեւաւորուած պէտք է

ըլլային Դանիէլեան այդ հին գրերը, որ-
պէսզի Մաշտոց անոնցմէ օգտուիլ փոր-
ձէր, անոնց առաջին լուծմէն վերջ, այ-
լապէս անիմաստ պիտի ըլլար անոնցմէ
օգտուիլ փորձել: Դանիէլեան գրերուն
Մաշտոցէն վերաձգուած եւ գործածու-
թեան մէջ փորձելը՝ անտարակոյս ամս
երկուս առաւ, եւ ոչ թէ ամիսս երկուս,
ինչպէս որ սրբագրել կը փորձուի: Ար-
դարեւ Մաշտոց գոնէ երկու տարուան
պէտք ունէր Դանիէլեան գրերը քիչ շատ
գործածելի ընելու եւ անոնցմով դաս-
տիարակելու փորձ մը ընելու համար: Այն
ատենուան ըմբռնումով գործը ժամանա-
կէն շատ աւելի կարեւոր էր: Այսօր իսկ
երբ կը փորձենք մեր գրերը ձեւափոխե-
լու, կը տեսնենք թէ տարիներու կարիք
ունինք եւ ոչ թէ ամիսներու:

Մաշտոց սակայն տեսաւ թէ իր յար-
մարցուցած գրերով կարելի չէր հայ ձայ-
նահնչիւնները հարապատօրէն եւ անխալ
վերձանել: Չէ՞ որ մեր գրերուն գիւ-
տէն եւ ընդունուելէն վերջ ալ երբեմն կը
նեղուինք մեր գրերուն մէջ պակասող ձայ-
նահնչիւններ ներկայացնել. յ եւ դ-ի, հ
եւ յ-ի (հակառակ որ դ մըն ալ ունինք)
տարբերութիւնները գեռ մինչեւ մեր օրե-
րը կը տիրէ, թող շատ մը ուրիշ տարբե-
րութիւններ զանազան գաւառներու հայ
հնչիւններուն մէջ: Անտարակոյս աւելի
գժուար էր հին չէնք մը արգիականացնել
կամ արգիական պահանջներուն յարմար-
ցնել քան թէ հիմէն բոլորովին նոր մը
կառուցանել: Արդ, երկու տարուան զրա-
դումը ցոյց տուաւ Մաշտոցին թէ Դանիէ-
լեան գրերու գործածութիւնը եւ ձեւափո-
խութիւնը ու յարմարումը զրեթէ անկա-
րելի բան մը պիտի ըլլար, ուստի անոնց-
մով իր մտադրութիւնը գլուխ հանելը
մէկգի գրաւ եւ զարձեալ Միջագետքի
մէջ, ուր, ինչպէս տեսանք, գրադուած են
եղեր Մաշտոցէ առաջ իսկ հայ գրերու
հարցով, Մաշտոց կրցաւ գրերու շարք մը
պատրաստել, որ հնչարանութեամբ ըն-
դունելի եղաւ ժամանակուան գիտնական-
ներէն եւ զըզգրական կերպով ալ հարկ
եղածին պէս յղիւեցաւ Հոռոփանոսէ: Եւ
որովհետեւ Դանիէլ Ասորիի սկզբնաղագ-
ցում նկատուած Մաշտոցեան այս գրերը
Միջագետքի մէջ իրենց վերջնական ձեւը
գտան, այս կրնար ըլլալ պատճառներէն
գլխաւորը, որոնց համար անոնց ուսումը
նախ արգիւտեցաւ Յունական բաժնի Հա-
յաստանի մէջ: Մաշտոց ստիպուեցաւ
հետեւաբար զանոնք համոզել որ հայ նոր

տառերէն խրոչելու կարիք չկար եւ անոնք հելլէն գրաձեւերուն վրայ հիմնուած էին հայկական ձայնահնչիւններուն հարադասութիւնը պահելով:

Դ. գլուխով Արրահամեան կու տայ «Հայկական գրերու տեսակները եւ նրանց գործածութեան ժամանակը»: Ընտիր գլուխ մըն է այս ալ, թէեւ մենք դեռ վերապահ կը մնանք լոկ գրաձեւերով անթուական գրչադիրներու եւ պահպանակներու մօտաւոր թուական տրուելու այն ձեւին, որ ընդունուած կ'երեւի Երեւանի գիտական շրջանակներուն մէջ: Տարակոյսս իբր թէ հինգերորդ դարէ պատանդիներու եւ պահպանակներու մասին դեռ կը մնայ: Իցիւ թէ ցոյց տրուածին պէս հեշտ ըլլար վճռել անոնց տարիքը: Էջ 86-88 տրուած հայ գրաձեւերու ժամանակագրական տախտակը, 490էն մինչեւ 1ադարեան Աւետարանը (887) ընդունելի է, թէեւ պահպանակները պէտք է կասկածանքով ընդունիլ, ինչպէս նաեւ անթուական ուրիշ ձեւագիրներու գործածութիւնը: Գրքին այս մասին մէջ վերապահ մը կայ, որ անպատճառ պէտք է սրբագրել, այն է Մլքէի ծանօթ Աւետարանին Վիեննայի Մխիթարեաններուն մատենադարանին վերագրուելը (էջ 83), մինչ այս կարեւոր գրչագիրը Վենետիկի Մխիթարեան վանքին սեփականութիւնն է:

Այս գլուխին մէջ նկատի է առած Դուրի պեղումներու միջոցին գտնուած հին հայ արձանագրութեանց շահեկան շարքը (Դուրի քաղաքը եւ նրա պեղումները, էջ 243-251):

Չանագան գրչութեան տեսակները բնականաբար չէ կարելի վերջնական ժամանակային սահմանաւորումներու ենթարկել: Դուրեց աւելի լաւ կ'ըլլար ընդունիլ որ գրեթէ ամէն ժամանակներու մէջ կըրնանք գտնել գրչութեան մեր բոլոր տեսակներէն այս կամ այն աստիճանով: Սակայն պէտք է ընդունինք թէ ժամանակի որոշ շրջաններու մէջ մեր գրչութիւնը գործածած է զանազան որոշ ձեւեր, որոնք երբեմն կը տարբերին գրչագրուած նիւթերուն համաձայն: Այսինքն որոշ գրչագրական ձեւեր կիրարկուած են Աւետարաններու կամ եկեղեցական ուրիշ գլխաւոր նիւթերու համար, իսկ ասոնցմէ դուրս գրչութեանց մէջ այդ բծախնդրութիւնը գոյութիւն չունի յաճախ: Վերջապէս օրինակներ չեն պակսիր մեզի ըսելու որ Երկաթագիր ժամանակ գոյութիւն ունեցած է թէ՛ սխալմամբ անցման գիր կոչ-

ուած բոլորգրի տեսակը եւ թէ՛ բոլորգիր, նաեւ շեղագիր: (տե՛ս Դուրի պեղումներէն գտնուած յիշատակարաններ):

Յաջորդ գլուխը «Համառօտագրութիւն» խորագրով, մեր հին ու նոր սղագրութեան նուիրուած է, որոնք երբեմն մինչեւ նշանագրերու կերպարանք ստացած են:

Այս գլուխին կը յաջորդէ «Թուանշաններ»-ի գործածութիւնը, այսինքն հայերէն գրերու իբր թուանշան գործածուելը:

Յաջորդ գլուխը նուիրուած է «Փաղափարագրութիւն»ներու, որոնց յաճախ կը հանդիպինք մեր հին գրչագիրներուն մէջ թէ բուն գրչութեան մէջ, եւ թէ իբր անշատ ցանկեր: Ասոնք ծանօթ են նաեւ իբր նշանագրեր: Նման պարունակութեամբ 49 գրչագիր կը գտնուի Երեւանի ձեռագրատան մէջ, որոնց համառօտ ցուցակը կու տայ Արրահամեան, էջ 144-146: Ասոնց մէջ հնագոյնը, որոշ թուականով 1304-5 թուականէն է (թիւ 4149), թէեւ կարծեօք թիւ 715ը ԺԳ. դարէն նշանակուած է: Ասոնց պարունակութիւնը 13 տարբեր խումբերու կը բաժնէ: Բնական է, Երեւանէն դուրս բազմահազար հայերէն գրչագիրներուն մէջ ալ կան սղագրական օրինակներ: Օրինակ, ձեռագրաց իմ հաւաքածոյիս մէջ, որմէ երկար եւ շահեկան նմոյշ մը հաւանաբար ԺԳ. դարէն ագուցուած է Յովհաննէս քահանայի որդի Ստեփաննոսի տոմարագիտական գործին մէջ, գրուած 1305ին: Դժբախտաբար արդէն երկարած գրախօսականիս մէջ աւելի չեմ կրնար ծանրանալ այս մասին:

Ասիկէ վերջ կու դան զանազան գլուխներ. «Կէտագրութեան եւ առողանութեան նշանները», «Հայկական ծածկագրութիւնը», որոնց երկար շարքին մէջ մոռցեր է յիշել կամ իրեն անծանօթ մնացած է վատակաւոր գրիչ, ծաղկող եւ կաղմող, ինչպէս նաեւ ուսուցիչ Չաքարիա Աւանցի «Բեւեռագրաձեւ» ծածկագրութիւնները 1850-90ական թուականներէն: Հայկական ծածկագրութեամբ շատ նիւթ կայ իմ ձեռագրաց հաւաքածոյիս մէջ, ուր կան 45 համայնիներ եւ տասնեակներով բախտագուշական գրչագիր հատորներ: Ժ. դրուխը «Տարեթուերի, ամսաթուերի եւ օրերի հաշուումները», ըստ իս, կարեւորագոյն գլուխներէն մէկն է, մանաւանդ իր թուականներու ուղիղ տախտակներով: Ասոր կը յաջորդէ «Փակագրութիւն», որուն մէջ բնական է ակնկալելու չենք բոլոր փակագիրները գտնել:

ԺԲ. գլուխը «Չարգանկարչութիւն եւ

զարդագրութիւնը» կը ջանայ ամփոփ դադար մը տալ այդ բարդ ու ընդարձակ նիւթին մասին: Հոս պէտք է շեշտուեր նաեւ որ երբեմն գրչագիրներու ոչ միայն գրիչները տարբեր էին ծաղկողներէ կամ ծաղկագիրներէ, այլ նաեւ մանրանկարիչները տարբեր էին ծաղկողներէ: Հայկական մանրանկարչական արուեստի մասին ուրախ եմ, նկատելով որ Արրահամեանի այս գործին նման ժողովրդական գործի մը մէջ իսկ այլեւս հայկական մանրանկարչութեան ինքնատիպ եւ բնիկ ըլլալը կ'ընդունուի: Հայկական մանրանկարչութիւնը օգտուած է հասարակաց աղբիւրէ մը, ուրիշ իր սկզբնական շրջանին օգտուած է ոչ միայն Քրիստոնէական Բիւզանդական արուեստը, այլ նաեւ նախածոնկաւան Պարսկական մանրանկարչական արուեստը, եւ բնական է՝ Ասորական արուեստը: Եւ ատոր համար կան կարեւոր, անուրանալի ապացոյցներ, որոնք ցարդ նկատի չեն առնուած զարմանալի անհոգութեամբ մը: Ինքնուրոյն Հայկական ծաղում ունի նաեւ Կիրիկեան մեր գրչոցը: Իսկ աղբեցութիւնները, որոնք կը գտնենք օտար գաղութներէ, պատահական են եւ յաճախ լաւ մը մարտուած եւ աղ-գայնացած: Իմ հաւաքածոյիս մէջ Գրի-գորիս Աղթամարցիի ճոխ կերպով 1525ին մանրանկարած Աղեքսանդրի Վարուց ըն-մանրանկարած Աղեքսանդրի Վարուց ըն-մանրանկարած մէջ ան դժած է միագոյն տիւր գրչագրին մէջ ան դժած է միագոյն առիւծ մը, որուն քով նստաբարձ է՝ «Շիրաղի օրինակէն է», այսինքն Շիրաղ գրուած պարսկերէն մանրանկարեալ գրչագրուած մը օրինակած է, քանի որ վատագրէ մը օրինակած է, որով առիւծ մը տակաւոր մանրանկարիչը ողջ առիւծ մը չէր տեսած: Մեր մանրանկարիչներէն ոմանք բուն գրչագիրներու մանրանկարումներ չեն եղած, այլ մեծահամբաւ ար-րիչներ չեն եղած, այլ մեծահամբաւ ար-ուեստագէտներ հայ արուեստի ուրիշ մարդերու մէջ: Օրինակ, Յովհաննէս Թանատի վանքէն («Հասկ», հայագիտա-կան, Բ. տարի, իմ գրութիւնս) քանդա-կագործ էր, Կարսի Աւետարանին (Սաղէ-մի վանքը) ծաղկողը անտարակոյս գոր-դանկարիչ մըն էր: Ասոնք եւ իրենց նման ուրիշ հայ արուեստագէտներ երբ կը հրաւիրուէին գրչագիրներ ծաղկելու, բը-նական է իրենց արուեստին արհեստական առանձնատիպութիւնները պիտի ներմու-ծէին գրչագրական իրենց մանրանկար-չութեանց մէջ: Թորոս Տարօնցի, Թորոս Ռոսլին, Իզնատի, 1211էն Հաղբատի Ռոսլին, Սեւտարանին մանրանկարիչը, Թորոս Աւետարանին մանրանկարիչը, Թորոս Թաւրիզցի, Կոստանդին եւ այլն. ասոնք

սակայն բոլորն ալ գրչագրութեան համար պատրաստուած մանրանկարիչներ էին: Արրահամեան կը սխալի երբ կ'ըսէ թէ «Սիւնիքի գաղութներէ մանրանկարչութիւ-նը չունի, ի հարկէ, այն բարձր արուես-տը, ինչպիսին Կիրիկեանն է» (էջ 331): Սիւնիքի մանրանկարչական արուեստը նոյնքան բարձր է՝ որքան որ է իր բար-ձրութեան հասած Կիրիկեան մանրանկար-չութիւնը: Թորոս Տարօնցի իր ռնով նոյնքան բարձր է իբր արուեստ, որքան Թորոս Ռոսլին իր ռնով բարձր է՝ Կիրի-կեան գաղութին մէջ: Ոճը կամ նաեւ ճո-խութիւն չփոխենք արուեստի հետ: Սար-գիս Պիճակի ամբողջ գործը երբեք պիտի չփոխէի 1211ի Հաղբատի Աւետարանին հետ, որքան ալ ճոխութեան մէջ յորդա-հոս ըլլայ Պիճակ: Արրահամեան անյի-շատակ կ'անցնի Եկեղեցաց գաւառի խա-րբիւրի եւ այլն հին գաղութներուն վրայէն, որոնք մեր մանրանկարչութեան գլուխ-գործոցներ տուած են: Կը ծանրանայ խի-ղանի գաղութին վրայ, որուն մասին իմ աշխատանքս կ'երեւի անծանօթ մնացած է իրեն, եւ չի յիշեր Աղթամարի, Վանայ, Արճէշ-Մեծոփայ, նոյնքան հին եւ մեծ-արժէք գաղութները: Կը յիշէ Նոր Զուղան եւ կը մոռնայ գոնէ յանուանէ յիշելու Տիգրանակերտի, Կ. Պոլսոյ, Հալէպի եւ նման ուրիշ գաղութները:

Այս մասին մէջ Արրահամեան ունի կարգ մը սխալներ ալ: Մինաս Զուղայեցի չի յիշուիր Էջմիածնի նկարագրգման մէջ: Արրահամեան՝ Գարեգին Սրբ. Յով-սէփեանի «Հասկ»ի հայագիտական Բ. տարւոյ հատորին մէջ մէկ ուսումնասի-րութեան (էջմիածնի նկարներու մասին) կը վերագրէ իր վկայութեան աղբիւրը: Ասիկա ճիշտ չէ, քանի որ Գարեգին Սրբ-րազանի յիշեալ գործին մէջ նման ոչ մէկ վկայութիւն կայ որ Մինաս Զուղայեցի Էջմիածնի մէջ նկարած ըլլայ: Արրահա-մեան կ'ըսէ նաեւ թէ «Նոր Զուղայի յայտ-նի մանրանկարիչներէն են... Յովսէփեան Նաղաշ, . . . Բողգան Սայթանով...» (էջ 335): Ասիկա ալ ճիշտ չէ, քանի որ այդ մասին ոչ մէկ ծանօթութիւն կայ: Սխալ է նաեւ «Նոր Զուղայի գաղութի ստեղծագործութիւնները հայ մանրան-կարչութեան ամենից չքեղ գործերից են» (էջ 336): Ասիկա եղբակցութիւն մըն է որ ցոյց չի տար հարկ եղած ծանօթու-թիւնը Նոր Զուղայի ժամանակակից մեր Հալէպի, Տիգրանակերտի, Կ. Պոլսոյ եւ Թոգատի գաղութներուն մասին: Սխալ է

★

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ: — Հրատ-
Համավաստակաւոր Հայրենակցական
Միութեան: Ուրախ, լաքալազմ, էջ 302,
նկարագրող: Պաքըն, 1957:

Հայրենի մահուան յիշատակին առ-
թիւ Համավաստակաւոր Հայրենակցա-
կանը ընտիր գաղափարը կը յղանայ հրա-
տարակելու այս պատուական հատորը:

Հատորը խնամքով հրատարակուած, ի-
րեն կորիզ ունի Հայրենի նամակներուն
հաւաքածոն: Այս նամակները տարիներու
ընթացքին եւ ինքս ի մի հաւաքած էի,
փրկելու համար ստոյգ փճացումէ: Հոս
պարտք կը համարիմ երախտագիտութեան
բաժին մըն ալ հանելու հանգուցեալ վաս-
տակաւոր թորոս Աղատեանին, որ անձ-
նապէս ինծի շատ օգնեց Հայրենի այս
նամակներէն մեծ մասին ձեռք բերելու:
Գործին մէջ, ինչպէս նաեւ ուրիշ անգի-
տաց անպէտ կորսուելու մատնուած
թուղթերու, գրքերու եւ ձեռագիրներու
ստացման մէջ:

Խորմեան Հայրենի նամակներու այս
հաւաքածոն կը պարփակէ իր կենաց գրե-
թէ ազգային ամբողջ ջրմանը: Առաջին նա-
մակը թուագրուած է 1863 Մարտ 15: Տա-
րակոյս չկայ որ այս նամակները խոշոր
նպատակ մը կը բերեն Հայրենի կեանքին
ու գործին լիակատար ներկայացման հա-
մար:

Այս առթիւ ուրախ եմ ըսելու որ Հայ-
րենի այս բոլոր նամակներն ու թուղթե-
րը, ինչպէս նաեւ կարգ մը շահեկան տը-
պագրեալ նիւթեր Հայրենի վերաբերեալ,
1957 Սեպտեմբերին անձամբ տարի ու
յանձնեցի սիրելի բարեկամիս՝ Պրն. Վա-
հէ Սէթեանի, ի Պէյրուս, որպէսզի նիւթը
ամբողջութեամբ ի պահ գրուի Պէյրուսի
Համագրային նորակերտ թանգարանը:

Հատորին սկիզբի մասը, գրեթէ կէսը,
կը պարունակէ Հայրենի նուիրուած ներ-
բողական գրութիւններ:

Գնահատելի գործ մը կատարած է այս-
պէս Համավաստակաւոր Հայրենակցա-

կանը հրատարակելով Հայրենի նամակ-
ները եւ զանոնք փրկելով ապագային կոր-
սուելու վտանգէն:

★

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ ՈՒ ԻՐ ՀԵՐՈՍԱ-
ՄԱՐՏԸ: Գրեց Արամ Հայկազ: Մեծ ու-
րաժալ, լաքալազմ, էջ 464, պատկե-
րագրող: Պէյրուս, 1957, գին 5 տո-
լար:

Գործը խորագրին հաւատարիմ է: Ըն-
թերցողը այս էջերուն մէջ Շապին Գարա-
հիսարի (Կողոնիա, Գոլոնիա) անցեալ եւ
բաւական խոշոր պատմութիւնը չէ որ
պիտի գտնէ, այլ այդ քաղաքին վերջին
եւ սքանչելի հերոսամարտը:

Հատորին առաջին մասը Շապին Գարա-
հիսարի վերաբերմամբ ծանօթութեանց
պատմութիւններ են: Ամէն հատուած հետա-
քրքրութեամբ կարելի է կարդալ: Բ. մա-
սը ըստ երեւոյթի գործին գլխաւոր մասն
է Շապին Գարահիսարի հերոսամարտին
նուիրեալ: Արամ Հայկազ իր գրական
տաղանդով՝ այդ հերոսամարտը կը նկա-
րագրէ կենդանի գոյներով, զայն վերա-
ծելով գրական գործի մը բարձրորակ՝ իր
պարզութեան մէջ:

Շապին Գարահիսարի հերոսամարտն
ալ մեր բոլոր հին ու նոր հերոսամարտ-
ներուն պէս յաղթական պարտութեամբ
վերջացաւ: Սակայն Շապին Գարահիսար
ունեցաւ Արամ Հայկազ մը, որ յաւիտե-
ան կանանցուց այդ հերոսամարտը:

Գործին երրորդ մասը կենսագրական-
ներու շարք մըն է բոլոր այն նշանաւոր
Շապին Գարահիսարացիներուն, ողջ կամ
մեռած, որոնց կեանքը նուիրուած եղած է
իրենց ազգին: Հոն են ճարտարապետ Թո-
րամանեան, Անդրանիկ, Բժ. Խաթանա-
սեան, եւ այլն:

Շնորհիւ Արամ Հայկազի, Շապին Գա-
րահիսար իր հերոսական նահատակու-
թեան յաւերժացման արժանաւոր կոթող
մը ունի մեր մատենագրութեան մէջ:

Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ

Շ Ն Ո Ր Հ Ա Կ Ա Լ Ո Ւ Թ Ե Ա Մ Բ Ս Տ Ա Յ Ա Վ Ե Ն Ք

ԲԱՐԱՅԵԱՆ ԱՐԱՄ. — Շիւկերը հայ գրականու-
թեան մէջ եւ թատրոնում: Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ
Հրատ. 1959, էջ 382:

ԲՈՎԱԶՈՂ ԶԻՆՈՎԱՆՆԻ. — Դեկամերոն: Թրգմն.
Սուրէն Վահուհի: Երեւան, Հայպետհրատ, 1960,
էջ 759:

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԶԱՐԵՀ Տ. — Հայ եւ ուսու ժողո-
վուրդների դարաւոր բարեկամութիւնը: Երե-
ւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 588:

ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱԼՊ. — Սահմանը իմաստասիրու-
թեան: Հրատ. եւ ուսուցիչի թարգմանեց Ս. Ս.
Արեւշատեան: Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ. 1960,
էջ 165 + 167:

ԹԱՄԱՆԵԱՆ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ. — Յօդուածներ, փա-
տաթղթեր, ժամանակակիցները նրա մասին:
Կազմեց եւ ծանօթագրեց Լեւոն Զորեան: Երե-
ւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ. 1960, էջ 285:

ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ Ս. — Ստ. Պալատեանի
գեղարվական հայեացքները: Երեւան, ՀՍՍՌ
ԳԱ Հրատ. 1959, էջ 125:

ԽԱԼԱԹԵԱՆ ԼԵՒՈՆ. — Վահագն փառապան:
Երեւան, ՀԹԸ Հրատ. 1959, էջ 87:

ԽԱԼԱԹԵԱՆ ԼԵՒՈՆ. — Վաղարշ Վաղարշեան: Ե-
րեւան, ՀԹԸ Հրատ. 1960, էջ 127:

ԽԱԼԱԹԵԱՆ ԼԵՒՈՆ. — Սարեանը եւ թատրոնը:
Երեւան, ՀԹԸ Հրատ. 1960, էջ 155:

ԽԱԶԻԿԵԱՆ ԱՐՏԱՒԱԶԴ. — Բարեկամական հանգի-
ստներ: Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ
157 եւ 16 նկարներ (փոքրագիր):

ԿՈՐՈՒՆԵՆԿՈՎ Վ. Գ. — Ընտիր Երկեր: Երեւան,
Հայպետհրատ, 1959, էջ 538:

ԿՈՐԻՏԻԿԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ. — Հայրենի հողին վրայ
(Կենսագրական ակնարկներ): Երեւան, Հայ-
պետհրատ, 1960, էջ 378:

ՄՈՒՐԱՅԱՆ. — Գէորգ Մարգարեանի — պատմա-
կան վէպ: Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 451:

ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ ՀՄԱՅՆԱԿ Ա. — Հայաստանը
Թ-ժԱ գրաբույս: Երեւան, Հայպետհրատ, 1959,
էջ 355:

ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ. — Երկեր — մի-
հատորեակ: Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, էջ
390:

ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ՌՈՒՍԵԹ. — Ռուս գրականու-
թեան ուրուագիծ: Երեւան, Հայպետհրատ
1960, էջ 496:

ՈՒՆԵԼՍ ՀԵՐԲԵՐՏ. — Ռուսաստանը մշտնջէ:
Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 112:

ՉԵՆՈՎ Ա. Պ. — Երկեր. հատոր Ա: Երեւան, Հայ-
պետհրատ, 1960, էջ 459:

ՊՈՂՈՍԵԱՆ ՍԵՐՈԲ. — Հայաստանը ԺԳ-ժԻ գա-
րաբույս: Պրակ է: Երեւան, Պետ. Համալս. կրտ.
1960, էջ 215:

ՍԱՀԻՆԵԱՆ ԱՆԱՀԻՏ. — Վերագործի արահետե-
րով: Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 348
(փոքրագիր):

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱ. — Հայերէն, վրացերէն եւ ազըր-
երէններէն խաղերի ժողովածու: Կազմեց Մ. Ս.
Հասարթեան: Երեւան, Հայպետհրատ, 1959,
էջ 317:

ՍԱԳՍԵԱՆ ՄԻՆԱՍ. — Անգլէսա Տէր-Մարութեան:
Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 111:

ՏԷՐԵԱՆ ՎԱՀԱՆ. — Երկերի ժողովածու: Հատոր
Ա: Կազմեց եւ ծանօթագրեց Վ. Պարսիզուհի:
Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 383:

ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ ԱՐՍԷՆ. — Երկեր: Երեւան, Հայպետ-
հրատ, 1960, էջ 761:

ՕՏԵԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴ. — Երկերի ժողովածու: Հա-
տոր Ա: Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 730:

ԱՊՐԵԼ ՀԱՅՏ ՈՒ ԽԱԼԱԶ. — ՍՍՌՄ Միւսիստերների
Սովետի Նախագահ Ն. Ս. Խրուշչովը ԱՄՆ-ում:
Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 489 եւ 31
նկարներ:

ԵՐԵՍ ԱՌ ԵՐԵՍ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԵՏ. — 1959 թը-
ւականի Սեպտեմբեր 15-27: Պատմութեան
Ս. Խրուշչովի ԱՄՆ կատարած ուղևորութեան
մասին: Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 867:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆ. — Կազմեցին եւ խմ-
բագրեցին Պրոֆ. Ա. Ս. Ղարիբեան, Ե. Գ. Տէր
Մինասեան, Մ. Ա. Գէորգեան: Երեւան, Հայ-
պետհրատ, 1960, էջ 442: (Կը պարունակէ գոր-
ծածական շուրջ 40,000 բառ):

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ
ՀԻՐԵՐԻ ԱԶԳԵՐՈՎ. — Երեւան, Հայպետհրատ,
1960, էջ 274:

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆՏԻՐ ԷԶԵՐ —
ԱՐԶԱԿ: Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, էջ ԻԳ
+ 659: Նոյնին ուսերէն քարգամուրիւնը, էջ
512:

★

ՏԱՐՕՆԵԱՆ ԵՂՈՒԱՐԴ. — Համափիւռ (Պատմը-
ւածքներու հաւաքածոյ): Պէյրուս, տպ. Մշակ,
1959, էջ 248:

ՏԷՐ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ. — Էլմալուի
(Գոնիայի) Հայերուն գաղթականութեան պատ-
մութիւնը: Փաքիզ, 1959, էջ 24:

ՏՕՆՃՈՅԵՆՑ ԱՐՏԱՇԷՍ. — Սրտի ալեակներ: Հա-
լէպ, տպ. Տիգրիս, 1948, էջ 47:

ՏՐԴԱՏԵԱՆ ՏՐԴԱՏ. — Յաղթի եւ Յաղթեցիները:
Պաքըն, տպ. Հայրենիք, 1959, էջ 188:

ՔԻՐՏԵԱՆ Յ. — Իսրայէլ Օրի (Պատմաքննական
ուսումնասիրութիւն): Վենետիկ, Ս. Ղազար,
1960, էջ 216:

